

LEONIDO DONSKIO VEKTORIUS: PASIRINKIMAS TARP TĒVYNĒS IR SAŽINĒS

ŽYGIMANTAS MENČENKOVAS

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

Vytauto Didžiojo universitetas

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.72.10>

2019. 72

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjama situacija, kai rašytojas kaip visuomenės dalis išgyvena dramą ir priverstas rinktis tarp tėvynės ir sąžinės. Aptariama Leonido Donskio pateikta situacija ir pristatomas modelis. Pagrindinis dėmesys skiriamas ketvirtai santykio su visuomene formai, t. y. būtinybei rinktis. Rašytojas išgyvena susvetimėjimą visuomenei. Formuojasi disfunkcinis santykis, iš kurio randasi susvetimėjimo koncepto struktūra. Galiausiai aptariamieji keli susvetimėjimo visuomenei ir tėvynei pavyzdžiai iš Witoldo Gombrowicziaus ir Czesławo Miłoszo biografijų.

RAKTAŽODŽIAI: Leonidas Donskis, tėvynė, sąžinė, visuomenė, susvetimėjimas, Witold Gombrowicz, Czesław Miłosz, rašytojas.

Kas yra tėvynė? Vienintelė vieta pasaulyje,
kurioje gali patirti tikrą meilę ir neapykantą sau, – dažniausiai tuo pačiu metu.
Leonidas Donskis (2010: 26)

Prieš pradėdamas svarstyti, koks rašytojo santykis su visuomene, verta paminėti filosofo Leonido Donskio aforizmą. Skaitydamas paskaitą filosofas Mykolas Drunga citavo Donskio ištarmę iš „Mažojo patirties žemėlapis“ ir taikliai pavadino jį mažojo formato filosofu. Būtent aforizmu perteikta mintis gali egzistuoti nepriklausomai nuo kitų išsakytų minčių ar užrašytų tyrinėjimų, bet taip pat ji gali įvesti skaitytoją į platesnius tyrinėjimus ir svarstymus.

Pateiktas aforizmas atskleidžia paties Donskio išgyventą identiteto problemą. Filosofas negalėjo tapatintis nei su Izraeliu kaip ne visai žydas, nei su Lietuva kaip ne visai lietuvis. Taip pat atveria Donskio patirtį priverstinėje emigracijoje, kai nenorėjo tapatintis su akademinio pasauliu ir jo vertybėmis, kurios jam buvo svetimos (Donskis 2008: 237). Šiame kontekste aforizmas gali būti suvoktas kaip rašytojo ir kartu inteligento drama. Jis atskleidžia dvilypį, disfunkcinį santykį, prieštaraujantį įprastam rašytojo kaip inteligento, atsidavusio visuomenei ir tėvynei, aprašymui. Tad šiame tekste siekiu aptarti rašytojo santykį su visuomene iš negatyviosios pusės, parodyti jo raišką per rašytojų patirtis. Tikslas – išsiaiškinti,

kaip atsiranda rašytojo disfunkcinis santykis su visuomene ir kaip galima pritaikyti Donskio pasiūlytą modelį pasirinktiems pavyzdžiams. Kad būtų lengviau suprasti, šiame tekste svarstydamas, kokie gali būti rašytojo (kurį laikau inteligentijos atstovu ir dėl to kartais sinonimiškai vartosiu žodį *inteligentas*, kai rašytojas jaučiasi esąs visuomenės dalimi ir tarnu) santykiai su visuomene (kurią laikau valstybės dalimi, tad valstybės ir tėvynės žodžius naudosiu sinonimiškai, nebent tam tikra situacija nurodys į skirtingas reikšmes), aptarsiu skirtingus tų santykių būdus ir pateksiu juos iliustruojančius pavyzdžius. Svarstymus pradėdau nuo aforizmo.

Kaip jau minėta, aforizme atskleidžiamas santykio dvilypumas – neapykanta ir meilė sau, kaip apibrėžtos tėvynės atstovui. Meilė, jeigu tavo įsitikinimai dera su tėvynės įsitikinimais, ir neapykanta, priešingai, jeigu įsitikinimai neranda sąlyčio taškų ir yra priešingi tam, ką vertybėmis laiko tėvynė. Donskio aforizmas iliustruoja santykio su tėvyne ir visuomene prieštarumą. Rašytojo santykis su tėvyne negali būti apibrėžtas tik kaip meilė arba tik kaip tarno įsipareigojimas. Tokiu atveju kyla pavojus rašytojui susitapatinti su tėvyne. Tad, kai svarstoma, kokia rašytojo (ne)vieta visuomenėje, pirmiausia siekiama išskirti ir išgarbinti rašytojo, inteligento, visuomeninę veiklą, bet pamirštama kita juodoji pusė.

Išgyvenamą dramą atskleidžia ir Donskio tekstas „Pasirinkimas tarp tėvynės ir sąžinės“. Šį tekstą pasitelkiu kaip modelį tolesniems svarstymams, filosofas jį pradeda taip:

Apie rusų inteligentą kartais sakoma, kad jis turėjo tik vieną pasirinkimą: arba išduoti savo sąžinę, arba tėvynę. Tai visų pirma rusų inteligentijos moralinė dilema, bet turbūt nesuklysiu pasakęs, kad, braižant intelektualinį ir moralinį Europos žemėlapi, į Rytų Europos zoną patektų šalys, kuriose iki šiol tenka rinktis arba sąžinę, arba tėvynę. (Donskis 2008: 233)

Būtinybę rinktis išgyvena ne tik Rusijoje gyvenantis inteligentas, bet ir Rytų Europos rašytojas. Kokios šalys patenka į Donskio minimą Rytų Europą?

Verta prisiminti, kad Rytų Europa nėra vien geležinės uždangos padarinys ir XX a. totalitarinės geopolitikos konstruktas. Iš tikrųjų ribą tarp dviejų Europų gerokai anksčiau nubrėžė pati Vakarų Europa, įžvelgusi „kitoje Europoje“ geriausiu atveju savo politinės minties, socialinės ir moralinės tvarkos bei teorijų išmėginimo lauką, – minties ir veiksmo žaidimų aikštelę, politinių idėjų susidūrimo poligoną arba neaiškia teritoriją, kurioje buvo galima kažkiek civilizuoti valdovus ir politines sistemas, rengiant projektus, kurių tikrai nebūtų pradėję įgyvendinti Prancūzijos ar Anglijos monarchai. Iš esmės Rytų Europa buvo sutapatinta su Rusija, o kitos šalys, jei jos ir atrastos, vaizduotos kaip tos pačios politinės ir civilizacinės zonos atmainos. (Donskis 2015: 192)

Taigi, Rytų Europai tapatybę suteikia Vakarų Europa, kuriai ši teritorija yra bandymų ir eksperimentų laukas. Rytų Europos tapatybė priklauso nuo Vakarų Europos malonės. Rašytojas Milanas Kundera savo tekste „Die Weltliteratur“ (Kundera

2007) svarsto Vidurio Europos apibrėžimą, jos tapatybę, kuri iš pirmo žvilgsnio svarstoma panašiai. Vidurio Europos tapatybė yra priklausoma nuo Vakarų Europos malonės, kuri galinti steigti Rytų ar Vidurio Europą, pripažinti jas esančias. Vidurio Europą Kundera apibrėžia kaip daugiacentrišką regioną, kuris pirmiausia apibrėžiamas geografiškai, t. y. šalys, esančios tarp Vokietijos ir Rusijos. Kalbėdamas apie priklausomybę nuo Vakarų Europos patvirtinimo (kai esi priklausomas nuo kito steigties), Kundera cituoja Didžiosios Britanijos ministro pirmininko Chamberlaino žodžius, pasakytus hitlerinei Vokietijai paaukojant Austriją. Austrija – tai tolima šalis, apie kurią niekas nežino. Donskio pateiktas Rytų Europos apibrėžimas skiriasi tuo, jog į šalių sąrašą yra įtraukiama Rusija, kurioje dramatiška rašytojų ir inteligentų situacija išryškėja per jų pasirinkimą tarp tėvynės ir sąžinės. Įtraukti Rusiją į savo apmąstymų lauką iš dalies paskatino ir Aleksandro Štromo paskaitų rinkinys „Who are the Soviet Dissidents?“ (Štromas 1977). Į klausimą, užduotą konferencijoje, Štromas įvardija, kas verčia rašytoją ar mokslininką atsakyti už visuomenę. Jis išskiria disidentus, kurie dažniausiai jais tapo ne savo noru, o dėl to, kad buvo išsviesti iš patogios reformatoriaus (dalinis konformistas, t. y. profesionalai, siekiantys praktinio idėjos realizavimo ir rezultato esamoje sistemoje) pozicijos į atvirą disidentizmą. Sovietų Sąjungoje sąžinės pasirinkimas galėjo būti ne laisvanoriškas sprendimas, o faktinė būtinybė. Štromas apie dalinį konformistą (dar netapusį viešu disidentu) rašo:

Jų tikslas yra pakeist egzistuojantį režimą tokiu, kuris būtų pagrįstas ne abstrakčia bevaise ideologija, bet racionalumu, produktyvumu, profesionalumu. O šis tikslas su dabartiniu režimu yra nesutaikomas. (Štromas 2001: 32)

Galiausiai režimas profesionalus ir reformatorius išsviedžia į atvirą disidentizmą, taip intrastruktūriniai disidentai tampa „ekstrastruktūriniais“, t. y. atvirais, disidentais, kurie Vakarų pasaulyje geriau matomi. Profesionalai ir reformatoriai prieš savo valią tampa revoliuciniu elementu, kurio pagalba siekiama pakeisti režimą į nekomunistinę santvarką. Įdomu, jog panašią opoziciją Donskis atskleidė tekste „Reformatoriai ir restauratoriai“. Filosofas tekste pristato skirtį tarp reformatorių, kurie dėl modernizacijos ne griauna, bet grąžina turinį formai, t. y. grįžti prie esminių ištakų, kurias deformavo brutali jėga, ir restauratorių, kurie siekia sustabdyti reformatorius ir išsaugoti *status quo*, kaip režimo klika bando išsaugoti savo privilegijas. Skirtis tarp reformatorių ir restauratorių gali parodyti panašią opoziciją, kurią pradžioje pristačiau kaip pagrindinį modelį. Vektorius turi du ištėstinius taškus ir besiplečiančią erdvę tikrovėje, tad jame galima svarstyti įvairias santykio su visuomene formas. Tėvynės pasirinkimo opozicijai būtų priskirtas restauratorius, o sąžinės pozicijai – reformatorius. Reformatorius bando aktyviai suteikti tėvynei turinį ir formą, kuri neprieštarautų rašytojo įsitikinimams. Kad tėvynė, kaip

Donskis rašo, taptų laiminga šalimi, kuri neverčia rinktis tarp sąžinės ir tėvynės. Tiesa, disidentai pasirinkimo neturėjo, jų gimtis priklausė nuo išorinių veiksnių ir aplinkos, kuri reformatorių sviesdavo į atvirą disidentizmą. Jis yra pasmerktas laikytis sąžinės linijos vektoriaus. Modeliui apibūdinti pasirinktas žodis *vektorius*, nes jis tinkamai apibrėžia modelį.

Taigi kaip būtų galima suprasti tuos polius, tarp kurių rašytojas renkasi? Sąžinė pirmiausia yra tai, kas apibrėžia tave patį, kurios išdavystė reiškia netekti savęs, taip pat moralinio lauko teritoriją, kurioje renkamės. Rašytojas kaip inteligentas siekia ne tik konstatuoti moralinę būklę, bet ir savo pastangomis ją keisti. Nagrinėdamas inteligentijos sąvokos genezę Donskis pasitelkia penkias charakteristikas, kuriomis apibrėžia inteligentą. Viena savybių yra „polinkis į socialinius ir politinius klausimus žvelgti kaip į moralines problemas“ (Donskis 1997: 92). Būtent taip rašytojas, inteligentijos atstovas, žvelgia į viešus reikalus tėvynėje, jų šviesoje mąsto apie tėvynę, kokia ji turėtų būti. Bet inteligentas neapsiriboja tik svarstymu, o aktyviai veikia ir renkasi. Inteligentas klausia, ką daryti, kad tėvynė būtų tokia, kuri nereikalautų atsakyti savo nuostatų. Visgi kokios tėvynės ribos? Jau minėtame tekste Donskis tėvynę apibrėžia iš skirtingų perspektyvų. Pirmoji – tėvynės apibrėžimas priklauso nuo mūsų moralinės vaizduotės, kaip ir kiek vaizduotė mums nubrėžia tėvynę. Antrąją perspektyvą Donskio praplečia, nes pirmoji neišpildo tėvynės turinio ir lieka idėjų lygmenyje. Filosofas teigia:

<...> tėvynė – tai juk ne vien sąvokos, idėjos ir žodžiai. Ji yra kasdienos praktikos ir gyvenimo formos, kuriose arba dalyvauji, arba ne. Tai kalbėjimo ir veikimo būdai, kurie neatsirado vakar ar šiandien. (Donskis 2008: 233)

Donskiui tėvynė pirmiausia yra asmens veikimo laukas, kuriame buriasi bendrapiliečiai ir formuoja kolektyvines praktikas bei gyvenimo formas. Taigi pagal šį apibrėžimą į tėvynės sąvoką patenka žodžiai *valstybė* ir *visuomenė*, nors vėliau valstybė gali atsiskirti nuo tėvynės ir egzistuoti savarankiškai. Kas verčia pasirinkti sąžinę, bet ne tėvynę? Ką išgyvena rašytojai, priversti neigti tėvynę, kad išsaugotų save? Tekste „Meilė be atsako“ filosofas svarsto galimus santykius su tėvyne: 1. Tėvynė kaip savirealizacijos ir saugumo vieta; 2. Tėvynė yra kaip nuo asmeninio sprendimo nepriklausanti aplinkybė; 3. Tėvynė yra kaip nereflektuojama kasdienybė; 4. Tėvynė kaip pažadėtoji žemė. Pastarąjį Donskis aprašo taip:

Bet esama dar vienos kategorijos žmonių – tai tokie, kurie savo tėvynės neteko arba tiesiog nebegyvena joje, bet išgyvena ją kaip laimingiausių savo gyvenimo akimirų lėtą prisiminimą. Tai meilė tėvynei kaip begalinis jos ilgesys ir prisiminimas. (Donskis 2008: 282)

Kol tėvynės, vis tolstančios kaip pažadėtoji žemė, prisiminimai blunka, esama tėvynė, jos forma darosi vis atgrasesnė, neįtikinanti, prieštaraujanti rašytojo nuostatoms. Šioje vietoje yra įdomiausia ne inteligento bekompromisis atsidavimas

visuomenei ir tarnystė jai, o būtent apatiškumas ir abejingumas visuomenei. Kadangi viena dalių, sudarančių tėvynę, yra visuomenė, pasirinkimo momentu iškyla svarbus rašytojo su visuomene santykio klausimas.

Aptarinėdamas rašytojo santykį su visuomene, kaip ir Kundera, kuris Vidurio Europą siejo su rašytojais Franzu Kafka, Witoldu Gombrowicziumi ar Czesławu Miłoszu, pasitelkiu pastarųjų dviejų biografijas. Vis dėlto tiek Gombrowiczius, tiek Miłoszas parodo ne pozityvią ir optimistišką rašytojo veiklą visuomenės ir Lenkijos labui, o nusivylimą ir susvetimėjimą. Būtent ši sąvoka iš dalies paaiškina, kodėl Antrojo pasaulinio karo metais Miłoszas ir Gombrowiczius, pasirinkę sąžinę, jautėsi susvetimėję tėvynei ir visuomenei. Prieš nagrinėjant Miłoszo ir Gombrowicziaus atvejus, būtina apsvaistyti susvetimėjimo konceptą, kurį išplėtojo dar Karlas Marxas taikydamas susvetimėjimą darbui, darbininkui ir pačiam sau. Susvetimėjimo konceptą sudaro trys komponentai: subjektas, kuriuo gali būti ne tik vienas žmogus, bet ir kolektyvinė grupė; objektas yra tai, kas nėra subjektas, pavyzdžiui: „Jonas gali jausti susvetimėjimą gamtai“, jaučiantis susvetimėjęs tam, kieno dalimi jis lyg ir turėtų būti. Ir galiausiai problemiškas subjekto ir objekto ryšys, kuris apibrėžiamas kaip atskirumas. Probleminį ryšį galima įvardyti kaip lūžį, trūkį, izoliaciją, indiferentiškumą, priešišumą, konfliktiškumą ir pan. Pastebėtina, kad santykis gali būti neproblemiškas ir apibrėžiamas tais pačiais žodžiais. Pavyzdžiui, pirmas boksininkų kovotojų susidūrimas ir kova kaip priešiškumo santykis (azaratinis, žaidybinis, formalus) nėra probleminis. Toks priešiškas santykis ne tik priimtinas, bet ir būtinas sporto pasaulyje. Susvetimėjimas atsiranda, kai subjektas ir objektas iš tikrųjų turėtų būti kartu, bet dėl problemiško santykio negali. Susvetimėjimas kyla iš disharmonijos. Analizuodamas susvetimėjimą darbui Marxas aprašo įvairias susvetimėjimo formas, tarp jų susvetimėjimą visuomenei ir valstybei. Tačiau Marxui pagrindinė susvetimėjimo priežastis yra tuščio gyvenimo pojūtis, nevisavertiškumas (Wood 2004). Šiame kontekste sąžinės atsisakymas prilyginamas savęs išsižadėjimui. Kai tėvynė ir sąžinė nėra vienoje vietoje, prasideda disharmonija, rašytojas priverstas rinktis, jausdamas frustraciją, nepasitenkinimą, priešišumą. Gimsta susvetimėjimas visuomenei ir tėvynei. Verta paminėti savąją patirtį Vokietijoje, Hüttenfelde, kur kalbėjau su lietuviais, emigravusiais iš Lietuvos. Iš jų požiūrio buvo galima pajauti susvetimėjimą, tačiau jis kitoks nei tų, kurie jau gimė dipukų, arba perkeltųjų asmenų, lietuvių šeimose. Emigravę lietuviai jautė susvetimėjimą valstybei bei visuomenei. Jie buvo priversti rinktis – tapti valstybės ir visuomenės dalimi arba emigruoti išsaugant sąžinę ir save. Tokio susvetimėjimo nebuvo kalbant su lietuviais, kurie gimė ar augo dipukų šeimoje. Jų tėvynė buvo atsiskyrusi nuo valstybės, taigi Lietuva ir sąžinė buvo kartu. Negana to, tėvynė tai pažadėtoji šalis, kuri apdainuojama lietuviškuose ženkluose, pavyzdžiui, gimnazijos valgykloje kabo išdrožta sodyba, į kurią trokštama grįžti.

Susvetimėjimą jautė ir rašytojai Gombrowiczius, Miłoszas. Lenkiškai rašytuose prisiminimuose Gombrowiczius mini susidūrimus su kraštiečiais Prancūzijoje. Lenkai, susitapatinę su tėvyne, praranda kritinį atstumą lenkiškam paveldui. Gombrowiczius to negalėjo pakęsti, jį erzindavo nuolatinė tautiečių kultūros „propaganda“. Rašytojo manymu, tokia Lenkija gadino žmones, jis siekė, jog lenkai būtų autentiški, o ne garbinantys Mickevičių ar Šopeną. Gombrowiczius rašo:

Susibūrimas žinojo esąs neišmintingas – neišmintingas, nes kliudo dalykus, kurie nėra užvaldę nei jų minčių, nei jausmų, – iš čia ta pagarba, tas paslaugus nuolankumas tuščiaikalbystei, gerėjimasis menu, ta išmoka ir sutarta kalba, tas sąžiningumo ir nuoširdumo trūkumas. Čia buvo deklamuojama. Nenuoširdi, dirbtinė, suvaržyta atmosfera tame susibūrime tvyrojo dar ir todėl, kad jame dalyvavo Lenkija, o lenkas Lenkijos atžvilgiu nemoka deramai elgtis, ji išmuša vargšėlį, paverčia manieringu ponu – taip atima drąsą, kad jam nieko „neišeina“ kaip reikiant, sustingdo – mat jis pernelyg nori Jai padėti, pernelyg trokšta Ją išaukštinti. Atkreipkite dėmesį, kad Dievo akivaizdoje (bažnyčioje) lenkų laikysena normali ir derama, o prieš Lenkiją jie sutrinka, tarytum pamatę ją pirmą kartą. (Gombrowicz 2017: 79)

Reziumuodamas susitikimą su lenkais rašytojas teigia:

Jau tada manyje augo pasipriešinimas mūsų įkyriai, nenuilstamai „propagandai“ ir patriotiniams polinkiams, liepiantiems nuolatos „skelbti“ Lenkiją užsienyje. (Gombrowicz 2017: 82)

Paryžius ir susitikimai su lenkais Gombrowicziumi padėjo formuoti autonomiškesnį požiūrį ir linkti prie sąžinės nei tėvynės. Rašytojui buvo svetima to meto Lenkija ir visuomenė, kuri vis siekė pavyti anglus ar prancūzus, dėl to lenkai jautėsi esą antraeiliai. Jo manymu, šis įsitikinimas neleido jiems būti savarankiškiems. Būtent tuo rašytojas aiškino lenkų patriotizmą. Svarstydamas jis pastebi savo atsietumą, buvimą nušalyje (susvetimėjo momentą):

Mums vis dar atrodė, kad esame už istorijos ribų, žiūrėjome į viską taip, tarsi tai būtų vykę scenoje, ir tas teatras mus smagino, juokino, kartais gaudino, bet nė vienos valandėlės tai nebuvo tikras gyvenimas. (Gombrowicz 2017: 112)

Būtent dėl neautentiškumo ir netikrumo, kurio rašytojas negalėjo pakęsti, jo santykis su Lenkija ir lenkų visuomene buvo problemiškas. Žinoma, būtų neteisinga teigti, jog Gombrowiczius buvo apskritai atsirbojęs ir neturėjo ryšio. Rašytojas iš tiesų jautėsi esantis susvetimėjęs. Prieš Antrąjį pasaulinį karą jis jautė nerimą, lyg sėdėtų ant parako statinės, ir suprato, kokia trapi yra Lenkija, kuri bet kada gali sugriūti. Juto susidariusią bejėgišką situaciją. Tačiau svarbu paminėti, kad Gombrowiczius aiškiai suprato, jog Lenkija netapo Vakarų Europos dalimi, o kaip ir anksčiau, liko Rytų Europa. Rašytoją erzino laukimo atmosfera:

Maištavau <...>, nę už ką nenorėjau susitaikyti su laukiančiojo pozicija ir, matydamas, kad kolektyvas man ją primeta, visiškai nenorėjau sieti savo likimo su kolektyvo likimu. Gal daug kas pasmerks tokią poziciją, bet sutikime, jog kartais – kalbu ne apie save, tėvynei toks maištininkas, siekiantis visiškos laisvės, gali praversti labiau nei tie, kurie nuolankiai pasiduoda likimui. (Gombrowicz 2017: 147)

Būtent paradoksaliai, rinkdamasis sąžinę ir savo įsitikinimus, manę, jog tokių nuostatų žmogus tėvynei naudingesnis nei tie, kurie susitapatina su tėvyne ir tiražuodami savosios tėvynės galybę laukia neišvengiamos lemties. Čia pat rašytojas iškelia savo žmogiškąją tapatybę aukščiau lenkiškosios.

Nepasitikėjau doktrinomis, tikėjimais, ideologijomis, institucijomis. Tad galėjau remtis tik į save. Bet juk buvau lenkas, lenkiškumo suformuotas, gyvenantis Lenkijoje. Vadinasi, savojo „aš“ reikia paieškoti giliau, ten, kur jis jau nebebuvo lenkiškas, o tiesiog žmogiškas. (Gombrowicz 2017: 148)

Būti žmogiškam, anot rašytojo, netrukde kvestionuoti ir abejoti visuomenės normomis, kurios trukde įgnoruoti ar nematyti realios situacijos. Jo manymu, rašytojas privalėjo kvestionuoti ir nebijoti nepasiduoti visuomenės normoms.

Čia turiu pridurti, kad pagal tuometinę mano pasaulėžiūrą vadinamasis geros draugijos netaktas buvo baisiai kūrybiškas veiksnys, maniau, kad nedaug yra vertas menininkas, bijantis klaidos, netakto, skandalo, nederėjo visuomenės formoms pasiduoti tiems, kurie tas formas kuria. (Gombrowicz 2017: 155)

Būtent Lenkijos žlugimas, kurį nujautė Gombrowiczius, buvo lūžio taškas Miłoszui. Rašytojas buvo priblokštas, kaip greitai Lenkija pralaimėjo. Pabėgęs iš Lenkijos kurį laiką jis blaškėsi. Keliaudamas iš Rumunijos per Kijevą ir Leningradą 1940 metais Miłoszas pasiekė Lietuvą. Tuo metu susitiko su „Naujosios Romuvos“ redaktoriumi Juozu Keliuočiu ir parašė keletą tekstų, vienas jų, pavadintas „Apmąstymai apie gaisrų sezoną“, reikšmingas šiai temai atskleisti. Įdomu, kad svarstymus ir mintis apie Lenkijos griūtį bei Antrąją pasaulinį karą skelbia ne lenkų, o lietuvių kalba. Galbūt dėl distancijos ir susvetimėjimo Lenkijai. Miłoszo biografijos autorius Andrzejus Franaszekas svarsto panašiai:

<...> jam galiausiai buvo lengviau rašyti lietuvių skaitytojui, nevengiant eseisto iškalbos <...>, o jo išvados neapsiribojo vien pakiliu patriotiškumu – jose kalbama apie vertybių žlugimą ir apie būsimą „Europos dvasią“. (Franaszek 2015: 300)

Ką Miłoszas rašė žurnale „Naujoji Romuva“ publikuotame tekste? Jis dalijosi savo išgyvenimais, patirtais pirmaisiais karo metais, kai nuolat teko keisti vietą, slėptis ir bandyti išgyventi, taip pat išliejo pyktį visuomenei, kuri užuot drąsiai žiūrėjusi tiesai į akis buvo linkusi apgaudinėti save ir kitus. Miłoszas rašė:

Pralaimėjimo dvasia. Kai visi sužino, kad žaidimas pralaimėtas, tai melas ima plėstis. Melas, kuriuo taip nuoširdžiai tikėta ir kurs buvo užvaldęs viešąją nuomonę, dabar virsta bendru riksmu, ši visuomenė dabar palinksta į nepagrįstus prasimanymus. Žmonės, kurie dar taip neseniai tenkinosi pasijungdami propagandos skelbiamom idėjom, dabar patys dalyvauja šioje propagandoje, patys prasimano ir susikuria iliuzinį optimizmą, kad nereikėtų prisipažinti, kad jie iš tikrųjų liovėsi tuo tikėję. Tai iš tiesų dabar tas laikas, kada atsiskleidžia propagandos tuštumas, kada viešoji nuomonė pasireiškia visu savo grubumu. Kiekvienas prasimano nesamų pergalių, – ir užtenka prasimanymą tik paskelbti, ir jį kartoja tūkstančiai žmonių. Ir suvedžioti mases pasidaro labai lengva. Saviškiam padrašinti prasimanoma, meluojama, ir jei tai priima kaip neabejotiną tiesą, beveik kaip pranašystę. Taip palengva atsidendia visas visuomeninės įtakos mechanizmas <...>. Nedrįstama pripažinti, bet aiškiai juntama, kad žmogus yra vieniša būtybė šiame atšiauriame pasaulyje. (Miłosz 1940)

Būtent Lenkijos žlugimą jis laikė pamoka visuomenei už perdėtą susireikšminimą ir tikėjimą savimi. Į šį pralaimėjimą rašytojas žvelgia kaip į laisvės daigą, galintį išaugti į tikrą visuomenę, kuri neapgaudinės savęs ir nekurs situacijų, kai reikės rinktis tarp tėvynės ir sąžinės. Karas sulygino ir atvėrė tikrą, nesugalvotą ir nesukurtą žmogiškumą, kai pagalba kitam žmogui kyla iš jo paties paskatų, o ne iš siekio gauti asmeninės naudos. Miłoszo tekstas yra jo paties išgyvenimo kūrinys, tad jo biografai teigia, jog Miłoszas:

<...> vildamasis, jog bombardavimų ugnis virs visa apvalančio Tvano vandenimis, Miłoszas ne tiek suformulavo sociologinę diagnozę, kiek atskleidė asmeniškiausius jausmus. (Franaszek 2015: 301)

Jausdamas susvetimėjimą tėvynei Miłoszas renkasi sąžinę ir sąžiningai konstatuoja: „nekalbėkit man apie Lenkiją, Tegu neberopoja / Paskui mane tas lavonas, išblukusiais kontušais aptaisytas“ (Franaszek 2015: 301). Ypač jo panieka sustiprėja rašant apie lenkų nacionalistus, kurie taip ir nepadėjo tautiečiams karo metu ir guli šalia nužudytų žydų. Jis kelia klausimą, kuo skiriasi arijų kraujas nuo žydų kraujo.

Negaliu susilaikyti nepagalvojęs apie šiuos antisemitinius nacionalistus, kurių tiek gausu buvo Becko Lenkijoje, kurie nuo bombų ir granatų krito Varšuvos gatvėse draug su savo priešais žydais. Ar žydų kraujo spalva buvo ne tokia pat, kaip arijų? Ar jų agonija buvo kitokia? <...> Ė jūs, buvę studentai, naikinę kolegas žydus peiliais ir skustuvais, taip pat karininkai išsklaidytų pulkų, kalnų klijokliai, ukrainietis ūkininkas iš jūs juokėsi, o vargšas žydas jums davė gabalėlį duonos ir skudurus, kuriais jūs galėjote grįžti namo ar pabėgti užsienin. (Miłosz 1940)

Nepaisant probleminio santykio su tėvyne, Miłoszas vis dėlto neišsižada tėvynės (bet nepašalinamas disfunkcinis santykis su tėvyne), jos tikrumą mato kaip menką daiktą.

Tėvyne – menkas daiktas. Bet kas gi šiam pasauly
 Yra dydu? Menkumą menkumu pasvėrus,
 Menkiems dalykams verta pastatyt bažnyčią,
 Ir verkti, menko daikto vardą minint. (Franaszek 2015: 302)

APIBENDRINIMAS

Rašytojo santykis su visuomene gali būti aptariamas ne tik pozityviai. Nagrinėjant rašytojo santykį su visuomene, išskiriamos keturios santykių su visuomene ir tėvyne formos. Šiame tekste susitelkiama į ketvirtąją formą, kur pristatoma tėvynė kaip pažadėtoji žemė. Kai tėvynė kaip pažadėtoji žemė išnyksta ir lieka tik atsiminimuose, rašytojas išgyvena dramą ir priverstas rinktis. Donskis kalba apie Vidurio ir Rytų Europos inteligentijai būdingą dramą, kurią išgyvena rašytojai, priversti rinktis tarp sąžinės ir tėvynės. Pasak Štromo, inteligentas gali būti išsviestas į atvirą disidentizmą, kai peržengia režimo nubrėžtas raudonas linijas, bandydamas taisyti tėvynę. Disidentas šiuo atveju neturėjo galimybės pasirinkti. Jeigu tėvynės (kartu ir visuomenės) idealai nesutampa su asmeniniais įsitikinimams, kai iškyla pavojus išduoti savo sąžinę, rašytojo santykis su visuomene pradeda nefunkcionuoti, formuojasi disfunkcinis santykis, kurio veikimą apibrėžiu kaip susvetimėjimą. Tai yra konceptas, atskleidžiantis disfunkcinį santykį, nes rašytojo santykis su visuomene ir tėvyne dar nenutrūkęs, bet jaučiamas susvetimėjimas. Tarp Marxo susvetimėjimo formų yra ir susvetimėjimas visuomenei bei valstybei, šitai atveria galimybę kalbėti apie rašytojo susvetimėjimą visuomenei. Pateiktame vektoriaus modelyje gali būti atskleidžiami įvairūs pasirinkimai tarp tėvynės ir sąžinės. Rašytojų Gombrowicziaus ir Miłoszo biografijos pasirinktos kaip pavyzdžiai. Antrasis pasaulinis karas tiek Gombrowiczui, tiek Miłoszui buvo įvykis, kuris pakeitė jų santykį su visuomene, jos nariais ir tėvyne. Dar prieš karo pradžią Gombrowiczius jautė susvetimėjimą Lenkijos visuomenei, kuri savąjį menkavertiškumą kompensavo kultūros „propaganda“, taip maskuodama artėjančią valstybės griūtį. Rašytojas negalėjo tapti visuomenės, kuri nesiekia būti originali, dalimi. Miłoszą itin sukrėtė Lenkijos okupacija. Valstybė ir visuomenė, kalbėjusi apie savo nenugalimumą, subyrėjo. Dėl Antrojo pasaulinio karo įvykių rašytojas jaučia susvetimėjimą visuomenei, kuri melavo ir kėlė save aukščiau kitų tautybių žmonių, leido žudyti žydus. Rašytojas negalėjo būti visuomenės, kuri vietoj akistatos su tiesa ne tik tikėjo skleidžiamu melu, bet ir pati jį skleidė, dalimi. Karas rašytojui parodė, kokia iš tikrųjų yra tiesa. Žmogus, pasirinkęs sąžinę, pasak rašytojo, tapo vienišas pasaulyje, kur tėvynė ir visuomenė yra susvetimėjusios.

LITERATŪRA

- Donskis, Leonidas. *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997.
- Donskis, Leonidas. *Tyliosios alternatyvos. Socialinės analizės ir kritikos eskizai*. Vilnius: Versus aureus, 2008.
- Donskis, Leonidas. *Mažasis patirties žemėlapis: mintys ir aforizmai*. Versus aureus: Vilnius, 2010.
- Donskis, Leonidas. *Užmaršties amžiaus siužetai*. Vilnius: Versus aureus, 2015.
- Franaszek, Andrzej. *Miłoszas: biografija*. Vilnius: Apostrofa, 2015.
- Gombrowicz, Witold. *Lenkiški prisiminimai*. Vilnius: Odilė, 2017.
- Kundera, Milan. Die Weltliteratur. *The New Yorker*, 2007 01 01. Prieiga internete <<https://www.newyorker.com/magazine/2007/01/08/die-weltliteratur>> [žiūrėta 2019 10 23].
- Miłosz, Czesław. Apmąstymai apie gaisrų sezoną. *Naujoji Romuva*, 1940, nr. 8, 149–151.
- Shtromas, Alexander. *Who are the Soviet Dissidents?* Bradford: University of Bradford, 1977.
- Štromas, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Sud. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Wood, Allen. *Karl Marx*. New York: Routledge, 2004.

Žygimantas Menčėnkovas

THE VECTOR OF LEONIDAS DONSKIS: OPTION BETWEEN HOMELAND AND CONSCIENCE

SUMMARY. The article discusses the situation of a writer who being a member of society is going through a drama in which he must choose between his homeland and his conscience. The article reviews the situation as envisaged by Leonidas Donskis and presents a model. The main focus is on the fourth form of a writer's relationship with society, i.e., the necessity to choose. A writer feels alienated from society. A dysfunctional relationship is formed which gives rise to the structure of the concept of alienation. Finally, the discussion turns to a few examples of alienation from society and homeland in the biographies of Witold Gombrowicz and Czesław Miłosz.

KEYWORDS: Leonidas Donskis, homeland, conscience, society, alienation, Witold Gombrowicz, Czesław Miłosz, writer.